

İDEOLOJİNİN COĞRAFI TEZAHÜRÜ: *ĒRĀN UD ANĒRĀN**

Muhammet YÜCEL**

Öz

Bu çalışmada, Sasani imparatorluk ideolojisi ve propagandası ile imparatorluğun merkezi coğrafyası arasında kurgulanan bağ tarif edilmekte ve bunun devlet sistemi kurgusunda dönüşüm ve sürekliliğe ne ölçüde etki ettiği ve bu dinamik sürecin hangi argümanlarla beslendiği ele alınmaktadır. Sasani imparatorluğu sadece rakiplerine karşı değil aynı zamanda kendi tebaasından farklı dini ve etnik zümrelerin aleyhine de ideolojik bir yaklaşım benimsemişti. Önce siyasi ve askeri kazanımlar elde ederek İran'da yegâne güç oldular daha sonra bu kazanımları din, tarih ve gelenekle takviye ettiler. Hem hanedanın kendisi hem de hanedanın hükmettiği coğrafya dini ve kültürel olarak kutsandı ve bunlardan birinin varlığı diğerinin mevcudiyetine zorunlu olarak bağlandı. Böylece *Ērān*, *Ērānšahr* ve *Ērān ud anērān* kavramları kurulan sistemin adı ve temsili oldu. Bu çalışmada *Ērān* kavramının ilk defa ne zaman kullanıldığıyla ilgili yeni bir öneri getirilmekte ve *Ērānšahr* "İran imparatorluğu" ve *Ērān ud anērān* "İraniler ve gayr-ı İraniler" gibi coğrafi ve tarihsel kavramların ne tür ideolojik saikler etrafında şekillendiği tartışılmaktadır. **Anahtar Kelimeler:** *Iran, Sasaniler, Sasani imparatorluğu, Ka'be-i Zerdüş yazıtı, ideoloji ve propaganda.*

Abstract

Geographical Manifestation of Ideology: *ĒRĀN UD ANĒRĀN*

Investigating the connection established between the ideology and propaganda of the Sasanian Empire and the heart of *Ērānšahr*, this study aims to explore how this affects the transformation and continuity in the state system as well as how this dynamic process is maintained. The Sasanian system adopts an ideological approach which is not only against its rivals but also against the religious and ethnic groups different from its subjects. First, they gained political and

---

* Bu çalışma "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (MS 224-651)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş.

E-posta: m.yucel@alparslan.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1936-0327

(Makale Gönderim Tarihi: 19.10.2020 - Makale Kabul Tarihi: 22.11.2021)

military victories and became the only power in Iran, and later they maintained these victories and gains with religion, history and tradition. Both the dynasty itself and the geography ruled by the dynasty were considered as religiously and culturally sacred, and the existence of the Sasanian dynasty and Iran were made connected to each other. Thus, the concepts of *Ērān*, *Ērānšahr* and *Ērān ud anērān* became the names and representatives of the established system. This study suggests a new proposal about when the term *Ērān* 'Iran' was first used, and it formulates the ideological motives that urge Sasanians to use geographical and historical concepts such as *Ērānšahr* 'Iranian empire' and *Ērān ud anērān* 'Iranians and non-Iranians'.

Keywords: *Iran, Sasanians, Sasanian Empire, Ka'ba-i Zardosht inscription, ideology and propaganda.*

Giriş

M.S. 3. yüzyılda Sasani hanedanı adıyla sadece yeni bir Pers ihtişamı/*xwarrah* ortaya çıkmadı bu aynı zamanda yeni ideolojik bir anlatının başlangıcı da oldu. Üstelik bu ideolojik anlatı politik olduğu kadar dini idi ve belli bir coğrafyayı merkeze alıyordu. Dolayısıyla Sasani imparatorluğu kendinden önceki İrani imparatorluklardan farklı felsefi ve dini-politik bir tasavvurla tezahür etti. Pers ve Parth imparatorluklarının yönetim sistemi ile tarihsel olarak varlığı devam eden kurumların bir kısmı Sasani döneminde de geleneksel olarak devam ettirilse de her ikisinden de kültürel ve politik olarak ayrışan bir devlet sistemi ortaya çıktı. Sasanileri diğer İrani imparatorluklardan ayıran en belirgin özellik onların İran adı verilen kadim Pers tahakküm alanı/yurdu ile temelde dini-ideolojik bir bağ kurmasıydı. Bu basitçe bir devletin tesis edilmesi için gereken toprak parçasından daha fazlasıydı. Çünkü Pers yurdu yani geleneksel olarak İran, zamanla Sasaniler için daha çok Avesta vasıtasıyla kutsal bir kalıba oturtulan ve etkisi giderek artan dini-ideolojinin vazgeçilmez mistik bir parçası haline gelen bir yer oldu.

Bu çalışmada, Sasani devlet sisteminin üzerine bina edildiği ideolojik ve politik iki temel kavram üzerinde durulacaktır. İlki, sadece coğrafi-fiziksel sınırlara işaret etmekle kalmayan aynı zamanda etno-dini olarak sosyolojik bir düzene matuf olarak kullanılan *Ērān* kavramıdır. Bu kavram daha sonra I. Şapur döneminden itibaren *Ērānšahr* formunda devletin resmi adı olarak kullanılacaktır. İkincisi ise İraniler ile İrani olmayanları birbirinden ayıran ve giderek imparatorluğun standart iç ve dış politikasının adı olarak I. Şapur döneminde ortaya atılan *ērān ud anērān* kavramıdır. Her iki tasnifin ortak özelliği Sasani imparatorluğunun ideolojik ve coğrafi sınırlarına işaret etmeleridir. Bunlar, hangi dini ve etnik zümrelerin geleneksel olarak imparatorluğun doğal tebaası olup olmadıkları üzerinden şekillenmişti. Dine (Zerdüştilik) dayalı Sasani devlet ideolojisi, kutsal kitap Avesta'da işaret edilen ve Sasani dönemi resmi kayıtlarında *Ērān* olarak anılan bu coğrafyanın tarihsel temelleri üzerine bina edilmişti. Bununla İranilerin varlığı ve devamlılığı bir bütün olarak algılanıyor ve buna muhkem dini bir elbise giydirilerek bu coğrafyaya peyderpey bir kutsiyet atfediliyordu. Bu varsayım imparatorluk düzeninin dini bir ideoloji etrafında şekillenmesinin yolunu açtı. Bunu büyük ölçüde kendi dönemlerine kadar mütevazı veya "durağan" olan Zerdüşti kitlenin fikri ve askeri olarak yeni dinamik bir süreci başlatmasına borçluydular. Sasani döneminde meydana gelen toplumsal, siyasi, ekonomik ve dini hadiseleri göz önünde bulundurduğumuzda bunun bir taraftan

imparatorluk sistemini beslerken diğer taraftan imparatorluğu içten içe tüketen bir araca dönüştüğünü görebiliriz. Elbette bu coğrafyaya atfedilen kutsiyet ve bunun etrafında inşa edilen ideoloji sadece Sasanilerin zayıf rakiplerine karşı bir tedip etme aracı olarak kullanılmıyordu bu, aynı zamanda Roma imparatorluğu yayılcılığının aleyhine de işliyordu. Çoğu defa İmparatorluğun resmî ideolojisini sürdürebilmesinin yegâne yolu militarist uygulamalara başvurmakta arandı. *Ērān* coğrafyası dinamik Sasani monarşizminin hem dini hem de politik olarak ideolojik kurgusunun güçlü temsili ve merkeziydi. Dolayısıyla bu merkezi sadece askeri olarak değil fikri açıdan da olabildiğince dış tehlikelere karşı koruma refleksi geliştirdi. Aslında imparatorluğu baştan sona kuşatan dini ve tarihsel kökler üzerine bina edilen devlet ideolojisinin birleştirici olduğu kadar ayrıştırıcı bir yönü de bulunmaktaydı. Sadece coğrafi/siyasi sınırlarını değil aynı zamanda dini-kültürel ve tarihi sınırlarını koruma kaygısı da Sasani muktedirleri arasında önün alınmaz bir zenofobinin oluşmasına neden olacaktı. İmparatorluğun bünyesinde farklı dini inançlara sahip nüfus ve ister İrani olsun ister başka bir etnik gruptan gelsin pek çok farklı zümre bulunmaktaydı. Ayrıca zamanla savaşların bir sonucu olarak yeni etnik ve dini gruplar da Sasani idaresine boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak tüm bu çeşitliliğin imparatorluk sistemine başarıyla entegrasyonu sağlanamadı ve hatta imparatorluk idaresi ile başta dini-etnik olmak üzere devletin eski ve yeni bileşenleri arasındaki mesafe giderek açıldı. Bu uyumsuzluk Sasani imparatorluğunun yeni yerlerde kalıcı olmasına engel oldu ve imparatorluğu geleneksel sınırları içerisine hapsetti. Anladığımız kadarıyla Sasani devletinin eski Pers/Akhamenid imparatorluğunun sınırlarına nostaljik bir özlem duyması onlara yeni devletlerinde temeli sağlam ve kökleri eskiye dayanan bir sistem inşa etmelerine yaradı. Aşağıda detayları verileceği üzere İmparatorluk, tebaasını *ērān ud anērān* şeklinde ikiye ayırarak tasnif ediyor ve bunu da çeşitli ideolojik saikler etrafında şekillendiriyordu.

Bir Coğrafyanın İdeolojik Sınırı: Ērān

Bu kavram iktidarın hükmettiği merkezi coğrafyayı karşılamak için Sasanilerin kuruluş aşamasında resmi kayıtlarda kullanılmaya başlandı. Belli bir coğrafyayı karşılayan bu kelime Pers ve Parth imparatorlukları dönemlerinde *aryan/ayran* formunda kullanılmaktaydı ve bu bir gelenek olarak Sasani dönemine tevarüs etti. Sasani döneminde de bu kelimenin orijinal formu yazıt ve sikkelerde aynen muhafaza edildi. Avesta'da *xšaθram*¹ "krallık/ülke" olarak kullanılan bu kelimenin *aryan*² ifadesiyle oluşturduğu anlam bütünlüğü Sasani dönemine kadar bazı değişiklikler geçirdi. Pers/Akhamenid kralları muhtemelen Avesta'dan alınan ve krallar kralı anlamına gelen *xšāyaθiya xšāyaθiyānām*³ ibaresini siyasi olarak krallık makamını ifade etmek için kullandılar. Açık olarak Avesta'da geçen *xšaθram* kelimesinden ve Pers kralı I. Darius'un meşhur üç dilli Behistun yazıtında zikredilen *xšāyaθiya xšāyaθiyānām* ifadesi Sasanilere *šāhān-šāh* (krallar kralı) formunda ulaştı. *Aryan* ve *xšaθram* ya da

¹ Shahbazi 2005, s.105.

² Erken dönem İran toplumunun tarihi ve coğrafi kökenleri için bkz. Krogman 1940.

³ Bhstn kol. 1, str. 1 (Tolman 1908, s.2-3).

Akhamenid krallarının kullandıkları formuyla *xšaça*⁴ kelimeleri zamanla birleşerek **aryānām xšaθra* yani *Ērān-šahr* “Aryan/İranilerin ülkesi” formuna dönüştürüldü ve bu adlandırma zamanla Sasani İmparatorluğu’nun hüküm sürdüğü coğrafyayı⁵ tanımlayan bir mefhuma dönüştü.⁶ *Ērānšahr* kavramı ne Pers/Akhamenid ne de Parth döneminde politik sınırları ifade etmek için kullanıldı ancak ilk defa Sasaniler bu kavramı siyasi ve bununla bağlantılı olarak ideolojik bir mefhum olarak tedavüle soktular.⁷

Sasanilerden önce Parthlar, Sasanilere nazaran Akhamenid döneminden itibaren süregelen İran mefhumuna karşı bilinçli olarak mesafeli durdular. Kutsal Anahita mabediyle sıkı bir bağı olan Sasani hanedanı için bu ilişkiyi kurmak zor olmadı hatta Sasanilerin çıkış noktası bir nevi bu bağa dayanıyordu. Sasanilerin Parthları İran tarihsel hafızasının dışında bırakma eğiliminde olduğunu biliyoruz. Bu onların İran tarihinde mükemmel bir role büründüklerini göstermektedir.⁸ Böylece hem “dini” hem de “İrani” gelenekleri ve mitolojik tarihsel hafızalarını politikalarının merkezine oturtan Sasaniler ilk defa I. Şapur’un Ka’be-i Zerdüşt yazıtında kullanmak suretiyle geleneksel İran coğrafyasını ihtiva edecek şekilde *Ērānšahr* tabirini kullanmaya başladılar. İranlıların (*Ērānegān*) yaşadığı ülke anlamına gelen bu kavram yukarıda ifade edildiği üzere esasında Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta’ya dayanmaktaydı.⁹ Sasani hanedanı dinle kurduğu organik bağı siyasetin merkezine de oturtmayı başardı.¹⁰ Hatta Ardeşir’in İstaxr kentinde kendi krallığını kutsal ateş yakmakla başlatması¹¹ devletin dini-ideolojik istikametine işaret ediyordu. Aslında onların özgün ve dinamik dindarlıkları siyaseti dinle yekvücut kabul ettiklerine işaret eden delillerden biridir. Özellikle rahiplerin sosyal hayata dair verdikleri mesajlar da dinin, toplumun en küçük birimlerinden iktidar sahiplerine kadar uzanan hiyerarşide ne denli etkin olduğunu gösteriyordu. Nihai olarak dini kaidelere yaslanan bu anlayışın bir sonucu olarak Avesta’dan alınan **airiianam xšaθram* “Aryan krallığı/ülkesi” ifadesinin Sasaniler tarafından *Ērānšahr* olarak resmileştirildiği söylenebilir.¹² Fakat I. Ardeşir’in Sasani tahtına geçmesinden sonra devletin resmi adı *Ērān* idi ve Ardeşir’den sonra I. Şapur döneminde bu kavrama yeni bir ekleme yapıldı ve nihayetinde *Ērānšahr* şeklini aldı.¹³

Sasani müktedirleri mitolojik İran tarihinden, geleneklerinden ve Zerdüştî dininin temel öğretilerinden beslenen argümanlarla İran’da yeni bir iktidar anlayışını

⁴ Bu kavramla ilgili tafsilatlı ve karşılaştırmalı açıklamalar için bkz. Gnoli 2007; Bucci 1985.

⁵ Gnoli 1989: V. Bölüm; Daryae 2010a, s.91 ve 2017, s.394.

⁶ Behistun yazıtında “ülke” kelimesine için *dahyūnām*⁶ ifadesinin kullanıldığı da hatırlanmalıdır.

⁷ Daryae 2017, s.394.

⁸ Wiesehöfer 1999, s.120.

⁹ Daryae 2010a, s.91

¹⁰ Daryae 2010b, s. 243 ve 246-249.

¹¹ Frye 1983, s. 292.

¹² Daryae, 2008, s.64.

¹³ Bu kavram Ermenice’ye de *aşkharhn areac’* şeklinde geçmiş olmalıdır (Shahbazi 2005, s.106; Ayrıca bkz. *Lazar P’arpec’i*, I, 35-36).

formüle ettiler.¹⁴ Bu anlayış tarihsel olarak eski Pers İmparatorluğu'nun kültürel mirasını benimseyerek kendi dinamikleri içinde dönüştüren bir devlet yapısı şeklinde tezahür etti. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'na son vermesinden sonra Helenizmin etkisiyle¹⁵ İran'da Zerdüştilerin kenara itildiği dini ve fikri bir sapma meydana geldi. Bu fikri ve dini ayrışma Sasani imparatorluğunun Zerdüştiliği önceleyen bir hassasiyetle tebarüz etmesine zemin hazırladı. Üstelik arkeolojik verilerden hareketle Sasani döneminde Parthlardan farklı olarak sadece dini değil tarihi-kültürel kodların da değiştiği ve doğal olarak farklı ekonomik modellerin geliştiği söylenebilir. Bunun bir sonucu olarak yeni kurumlar da tesis edilmişti.¹⁶

Sasani imparatorluğunun banisi ve ilk kralı I. Ardeşir'in ailesi Fars/Pars eyaletinde yarı-özerk bir konumda Parthların egemenliğinde hüküm sürüyordu. Ardeşir, sonucunda Parthların mağlup olduğu bir 'fetih' hareketi gerçekleştirdi. O, hem bu zaferini ölümsüzleştirmek hem de kendisine bağlı tebaayı konsolide etmek amacıyla *tanrı(lar)ının rızasını kazanmak* olarak özetlenebilecek mükemmel görsel bir propaganda aracı olarak dini-tarihi ideolojik kaygılarla bir rölyef hazırlattı ve bu rölyefin hemen yanına da bir kitabe yazdırdı. Bu kitabede Ardeşir, bizzat kendi neslinin tanrılara dayandığını iddia ediyor ve Avesta'da İranlıların mitolojik yurdu olarak kabul edilen *Ērān(šahr)*'i yönetme yetkisini yine tanrı Ohrmazd'dan aldığını ima ediyordu:

*Ptkly znH mzdysn bgy 'rthštr mlk'n mlk' 'yr'n mn' ctry mn yzt'n brH bgy p'pky mlk' ptkly znH 'whwrmzdy ..y.'*¹⁷

Bu, Mazdaperest tanrıların soyundan gelen/tanrıların yansıması,¹⁸ tanrı Pabag-şah'ın oğlu Ērān krallar kralı tanrı Ardeşir'in tasviridir. Bu, tanrı Ohrmazd'ın tasviridir.¹⁹

Sasani döneminde *Ērān* kelimesi ilk defa devletin kurucusu I. Ardeşir döneminde kullanılmaya başlandı. Ardeşir'in, Parthların son kralı IV. Ardawan'ı mağlup ettikten sonra bastırdığı sikke lejandlarına *Ērān* ibaresini eklemesiyle bu kavram siyasi bir karşılıkla artık resmen devlet literatürüne geçti.²⁰ Basılan bu tip sikkelerdeki tam lejand şu şekildedir: *mazdēs̄n bay Ardaxšahr šāh Ērān* "Mazdaperest

¹⁴ Sasanilerin eski İran gelenekleri ve Akhemenid kültürüyle bağlantıları için Bkz. Yarshater 1971 ve Shahbazi 2001.

¹⁵ Millar 2006, s.316 vd.

¹⁶ Geniş bir değerlendirme için bkz. Wenke 1987.

¹⁷ Back 1978, s.281-282.

¹⁸ *čīhr az yazdān* ibaresinin Sasani krallık makamını ifade ve tarif eden önemli bir slogan olduğu malumdur. Ayrıca bunun yüksek bir propaganda boyutu da bulunmaktadır. Ancak bu kelimenin ne anlama geldiğiyle ilgili tartışmalar hala noktalanmış değildir. *čīhr* kelimesi Pehlevicede "tohum", "soy" veya "menşe" gibi anlamlara gelmesine rağmen "imaj", "temsil" veya "yansıma" anlamında da kullanılabilirdi. Fakat bu kavramın ikinci anlamıyla yani "imaj", "temsil" veya "yansıma" gibi karşılıklarla Türkçeye aktarılması kanaatimizce daha doğru olur. Bu kelime ile ilgili temel tartışmalar için bkz. Panaino 2009; Soudavar 2003, s.41-48; Soudavar 2012, s.30 vd.; Alram ve diğerleri 2007, s.30-37; Sundermann 1988, s.338-340.

¹⁹ Akt. Daryaae 1999, s.27-28.

²⁰ Sasani krallarının kullandıkları unvanlarla ilgili bkz. Huyse 2006 (I. Ardeşir'in sikkelerde kullandığı unvanlarla ilgili bilhassa bkz. s. 182).

Ērān kralı tanrı Ardeşir.” Alram’ın, Ardeşir’in sikkeleri ile ilgili yaptığı tasnife göre²¹ Sasani döneminde *Ērān* kelimesinin resmi olarak kullanıldığı ilk somut delilin sikkeler olduğu iddia edilebilir. Çünkü Ardeşir’in İran’daki iktidarını sağlamlaştırdıktan ve bu coğrafyanın tümünü kontrol altına aldıktan sonra bastırdığı sikkelerde *mazdēsñ bay Ardaxšahr šāhān šāh Ērān* “Mazdaperest *Ērān* krallar kralı tanrı Ardeşir” ifadesini kullanmıştır. Bu, Ardeşir’in Parthlara karşı başarı sağladığında Alram’ın deyiimiyle “hiç vakit kaybetmeden” üzerinde “Mazdaperest İran kralı tanrı(sal) Ardeşir” lejandı yer alan sikkeler bastırması, bu kavramın yazıtından önce ilk defa sikkelerde kullanılmış olduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar Ardeşir’in Parthların başkenti Ktesifon’u ele geçirdikten sonra *šāhān šāh* “krallar kralı” unvanını kullandığı konusunda tutarlıdır.²² Pek çok kaynaktaki olduğu gibi *Name-i Tansar*’da da (Tansar, Ardeşir’in saray rahibi) Ardeşir’in fetihleri söz konusu edildiğinde o “İran kralı” unvanıyla tanımlanmaktadır.²³ Aynı şekilde İbn Miskeweyh ve Arbela Kroniği’nde de Ardeşir’in Parth kralı Ardawan’ı mağlup ettikten sonra *šāhān-šāh* “krallar kralı” unvanının kullanıldığına dair olan bilgi,²⁴ onun bu zaferden önce *šāh Ērān* unvanını kullandığını (bu bilgi ilk sikke lejandlarını da teyid eder) dolaylı olarak doğrulamaktadır. *Name-i Tansar*’da hem Ardeşir’in dini motivasyonuna hem de dinle ilişkilendirilen coğrafi algının karşılığına işaret edilir. Aynı şekilde Taberi, Ardeşir’in IV. Ardawan’ı yendikten sonra “krallar kralı” unvanını kullandığını nakleder.²⁵ Yine Ardeşir’in Parth kralını yendikten sonra (223/224) krallık tacını giyme merasiminin resmedildiği rölyef üzerinde de *Ardašīr šāhān šāh Ērān* “İran krallar kralı Ardeşir” ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz. Böylece Ardeşir’in, atanma rölyefini Ktesifon’un ele geçirilmesinden sonra yaptırdığı akla yatkın görünmektedir. Ayrıca Ardeşir’in *Ērān* ibaresini ilk defa kullandığı sikke lejandlarında “İran krallar kralı” değil “İran kralı” unvanı yer almaktadır: *mazdēsñ bay Ardašīr šāh Ērān*. Bu durumda *Ērān* kavramı aslında Ardeşir’in saltanatından sonra tüm Sasani topraklarına atfen kullanılsa da bu dönemde İran platosu coğrafyası için kullanılan bir ad olmalıdır. *Name-i Tansar*’da da *Ērānšahr* kavramı’yla *Persis/Pars* (veya daha sonraki adıyla *Fars*) coğrafyası kastedilmişti.²⁶ Bunun yanında Hamza el-İsfehani’in *Sinī Mulūk al-’Arḍw’ al-Anbīyā* adlı eserinde Sasanilerin tarihsel coğrafyasına bağlı naklettiği yer isimlerinden hareketle Sasanilerin tarihsel merkezleri olarak kabul edilebilecek yer isimlerinin önemli bir kısmı kabaca *Ērān* olarak tarif etmeye çalıştığımız coğrafyaya karşılık gelmekteydi.²⁷

²¹ Alram 2008, s. 18-20.

²² Taqizade 1943; Widengren 1971: 717 vd; Alram (SNS-1) 2003, s.23-24.

²³ Boyce 1968: 29-30.

²⁴ İbn Miskeweyh (1424/2003 C. I.), s.97; Arb. Chron. Böl. 8/ *Bishop Hairan of Arbela*

²⁵ Millî Eğitim Bakanlığı’nca yapılan tercümede bu ifadeye rastlamadık. Ancak Nöldeke (1879, s.15) ve Widengren’in (1971, s.717) çalışmalarında bu şekilde aktarılmaktadır. Ayrıca bkz. SNS-1, s.23.

²⁶ Boyce 1968, s.26 n.1 ve yine bu eserde “İranlılar” şeklinde tercüme edilen kelime aslında *aryan* olmalıdır, Boyce 1968, s.52 n.1; Ayrıca tartışmalar için bkz. Gnoli 1989, s.137, 146-147.

²⁷ Pourshariati 2007, s.111-141 (Özellikle bkz. s. 123-138).

İdeolojinin Coğrafi Tezahürü: Ērān Ud Anērān

Gnoli, Ērān kavramının Sasani elitleri (özelde kraliyet ailesi) tarafından coğrafi olarak Fars eyaletini, dini olarak da Zerdüştiliğin merkezini kastetmek için politize edildiği görüşündedir.²⁸ İran ibaresi aslında Ardeşir döneminde kadim Pers yurdunu işaret etmekteydi. Taberi, Ardeşir'in Parth tahtını ele geçirdikten ve başkent Ktesifon'u (Medain) hâkimiyeti altına aldıktan sonra kendisinden önce Parthlara tabi olan diğer kavimleri de itaat altına almak için hareketına devam ettiğini aktarır.²⁹ Bu da Ardeşir'in kafasındaki Ērān algısının Avesta'da işaret edilen ve Zerdüştilerin yoğunlukta olduğu toprakları havi olduğunu düşündürür.³⁰ Alram, Ardeşir'in *mazdēsñ bay Ardaxšahr šāh Ērān* lejandlı sikkelerinin onun Parth kralı Ardawan'a galip gelmesinden hemen sonra darp edildiğini öne sürmektedir.³¹ Ancak bize göre Ardeşir Fars/Pars eyaletindeki fetihleri neredeyse tamamladığı 224 yılı öncesinde³² darp ettiği sikkelerde *šāh Ērān* ibaresinin olduğu lejandı kullanmış olmalıdır. Taberi'nin aktarımlarına göre Ardeşir'in Ardawan'a galip gelmesi İran coğrafyasında kendisine karşı askeri ve siyasi olarak sorun teşkil edecek daha büyük bir gücün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Ardeşir'in yeni kurduğu devletin ve Sasani hanedanının hem propagandasını yapmak hem de ideolojik sınırlarını belirlemek için bastırdığı altın sikkeler sayesinde muhataplarına daha kolay ulaşmayı amaçladığı varsayılabilir.³³ Onun eski Attik standartlarında (8.47 g.) bastırdığı bilinen ünik altın sikkede (Resim 1) *MLKA ērān* "İran şahı" ibaresinin bulunması³⁴ yukarıda ifade edildiği gibi bu görüşü desteklemektedir.

Resim 1

²⁸ Gnoli 1989, s.151 vd.

²⁹ Taberi (C. III), s.972.

³⁰ Öte taraftan Arap coğrafyacıları günümüz Irak coğrafyasındaki pek çok bölgeyi de *Ērānšahr*'in merkezi olarak ele almışlardır. Bu konuyla ilgili tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Herman 2012, s.21-28.

³¹ Alram 2008, s.18-19.

³² Taberi (C. III), s.964-972.

³³ Payne, 2015, s.165.

³⁴ Alram (SNS 1) 2003, s.24

Kaynaklarda aktarıldığı gibi Ardeşir, Parth kralını yendiği savaştan sonra *šāhān šāh* “krallar kralı” ibaresini kullanmaya başlamış olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında *šāh Ērān* “İran şahı” ibaresi Ardawan’la savaşmadan önce kullanılmış, *šāhān šāh Ērān* “İran krallar kralı” ibaresi ise Hormizdgan savaşından (M. 224) sonra tedavüle sokulmuştu. Zira *Karnamağ i Ardaxšir i Pabagan* (Pabag oğlu Ardeşir’in menkıbesi) kitabında Ardeşir’in krallığı ele geçirmek için verdiği mücadele anlatılırken krallığın simgesi olan *Xwarenah*’ı (xwarrah/tanrısal şeref, tanrı/ların inayeti) ele geçirdiğinde artık kendisinin engellenemeyeceği bunun tanrının seçimi olduğu anlamına gelen ve krallık kültürü propagandasına işaret eden ifadeler bulunmaktadır.³⁵ Bu teşebbüs şüphesiz Sasanilerin dini ve tarihsel geçmişini hatırlatıyor. Zira Avesta’nın *Xwarenah (Zamyād) Yasht (Yasht 19)* bölümüne Ahura-mazda’nın yarattığı diğer tanrılarla olan diyaloglarına baktığımızda *xwarrah* ile krallık mefhumu arasında katı bir bağ kurulmuştu.³⁶ Mesela yine Amida kuşatmasında II. Şapur’un koç boynuzlu tacı Sasani imparatorluk propagandasının başlıca ideolojik sembolü olacaktı.³⁷ Ayrıca Ardeşir döneminde Pars/Fars eyaletinde yapılan mimari eserler, rölyefler ve bu bölgelerdeki yerleşme konsepti, Ardeşir’in politik hedefinin dini bir ideolojiye dayandığını³⁸ gösteriyordu. Bu ideolojinin kozmolojik arka planı ile krallık mefhumu arasındaki metafizik rabita gelecekte imparatorluğun politik eğilimlerini açıkça ortaya koyacaktı.

Ardeşir’in *xwarrah*’ı³⁹ ele geçirdiğinde Avesta’da işaret edilen kutsal aryan coğrafyasını yönetmeye bir nevi “tanrısal bir inayetle”⁴⁰ mazhar olduğu propagandası yapılmıştı. Bu da bize, onların hem aryan ülkesiyle İran platosu coğrafyasını işaret ettiklerini hem de Sasanilerin en azından başlangıçta *aryan/Ērān* ile Zerdüştilerce merkez olarak addedilen coğrafyayı (Pars/Fars eyaleti) kastettiklerini anlatmaktadır. Avesta’nın *Wayu (Ram) Yasht (Yasht 15)* bölümündeki bazı ifadelerde yine Aryan

³⁵ KAP, XII.

³⁶ *Xwarenah (Zamyād) Yasht (Yasht 19)*, VIII-58 (akt. Malandra 1983, s.93).

³⁷ Amm. Marc. XIX. 1-3.

³⁸ Huff 2008, s. 31.

³⁹ Bu kelime Avesta’da *Viðat.xʷarənah* şeklinde tanrısallıkla ilişkilendirilmektedir. İngilizceye *glory* şeklinde tercüme edilen bu kavram Türkçeye *tanrısal inayet, şan-şöhret, şeref, ihtişam* olarak tercüme edilebilir. Geç dönem Sasanî sikkeleri üzerinde *GDH/xwarrah* formunda kullanılmış, kralın ve krallığın ihtişamı ile ilişkilendirilmişti. Modern Persçeye *ferre* veya *farnah* (Choksy 1988, s.36-37) formunda geçen bu kavram Sasaniler döneminde oldukça popülerdi. Bazı İrani dillerde de *farr, farro* veya *farn/farnah* formunda tevarüs eden bu kavramın muhtemelen dini anlamını uzun bir dönem koruduğunu akla getirmektedir. Maniheizm metinlerinde de *frwx, prwx (frh, prh* “ihtişam/şeref” olarak tekrarlanmaktadır (Gnoli *Et*). Bu kullanım hem Sasanî sikkelerinde belli bir algıya münhasırdı hem de Sasaniler döneminde rayiç veya devletin yıkılışından yaklaşık 3 asır sonrasına kadar Pehlevi literatüründeki yerini korumuştur. Bu konuda daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Gnoli 1989, s.149 ve 150 n.26.

⁴⁰ Panaino (2009, s.214-n11) bu tanrısal vurguyu “metaforik mübalağa” olarak değerlendirmekte ve Sasanî krallarının sembolik ve politik olarak krallık makamının propagandasını bilinçli olarak bu düzeyde tuttuklarını ifade etmektedir.

ülkesindeki iktidarın dini-ideolojik temelleriyle ilgili pek çok işaret bulmak mümkündür.⁴¹

Gnoli, *Ērānšahr* ile *Pars* kavramlarının eşanlamlı olarak birbirlerinin yerine kullanıldığını düşünür.⁴² Buna ek olarak Sasani hanedanının Pars/Fars eyaletine özel önem vermeleri sadece onların mülkiyet bağlılıklarından değil aynı zamanda dini ve kültürel geçmişlerinden de ileri geliyordu. Hatta İraniler açısından bu coğrafyanın ekonomik açıdan ideolojik ve siyasi bir yönü de bulunmaktaydı.⁴³ Ayrıca nevezuhur devletin ilk icraatlarından olan birçok merkezde ateşgede yapılması veya eskilerinin tamir edilmesi de devlet elitinin dini sadakatini teyit etmekteydi. Geç dönem metinlerinin bahsettiği gibi İranlıların (Sasanilerin) hükmettikleri tüm coğrafya *Ērān* veya *Ērānšahr* kategorisine girmiyor olmalıydı. Bu adlandırma sonraki dönemlerde ya anlam genişlemesine uğradı ya da bilinçli olarak tüm ülkenin resmi sınırlarını kasteden bir ifade olarak standardize edildi. Böylece aslında *Ērānšahr* tabiri erken dönem Sasanilerde Ardeşir'in ilk defa sikkelerinde kullandığı *Ērān* ifadesinin kapsadığı coğrafyayı karşılıyor olmalıydı.

İdeolojik Filtreden Geçmiş Bir Ülke: *Ērānšahr*

Bu kısma kadar Parthlardan sonra Sasani imparatorluğunun kuruluş aşamasında *Ērān/İran* kavramının hangi ideolojik argümanlarla politize edildiği ve bunun ilk defa ne zaman ortaya çıktığı konusuna münhasır idi. Bu kısımda devletin resmi adı olarak *Ērānšahr*'in sadece coğrafi değil ideolojik sınırları da ele alınacaktır. Mesudi kutsal *Ērān* coğrafyasını işaret eden bu kavramla alakalı çağdaşı olduğu dönemin “İran” algısını not eder. O, bu terimin sonundaki *šehr/štr* kelimesinin ülke anlamına geldiğini söyler ve bununla İran platosunun kast edildiğini ekler.⁴⁴ Genellikle *Ērān* kelimesindeki *ēr*⁴⁵ kökünün çoğulu olarak *Ērān* ifadesinin Sasaniler tarafından politize edildiği görüşü hakimdir.⁴⁶ Bu coğrafyayı çok bileşenli bir yer ve başta Zerdüştî elitler olmak üzere İran platosunda çeşitli aristokrat hanedanların bir araya gelerek inşa ettikleri bir sistemin geleneksel adı olarak kabul edebiliriz.⁴⁷ *ŠKZ*'de Hindistan, Sistan ve Turestan kralı olarak Narseh hakkında verilen bilgide o, Aryan (*yly/ry/Αριαν) mazdaperest olarak tanımlanmaktadır.⁴⁸ Gnoli bu kavramın “asilzade/soylu (*azadan*) şeklinde tercüme edilemeyeceğini dolayısıyla büyük bir ihtimalle yine *aryan* olarak kullanıldığını belirtmektedir.⁴⁹ Daryae ise aksine Avesta'nın Sasaniler döneminde tedvin edildiği

⁴¹ Malandra 1983, s.98 vd.

⁴² Gnoli 1989, s.137-138.

⁴³ Bkz. Hartnell 2014, s.182-208 (özellikle 185-187).

⁴⁴ Mesudi (2004), s.122.

⁴⁵ Gnoli *Ērān* kavramının *ēr* ifadesinin çoğulu olduğunu yani kelime kökeninin *ēr* formu olduğunu ifade ederek *ŠKZ*'yi referans vermektedir (Gnoli 1989, s.142 ve 145).

⁴⁶ Gnoli 1989, s.148-150 vd.

⁴⁷ Payne 2016, s.211.

⁴⁸ Huyse 1999, s.47 (*ŠKZ*, § 34).

⁴⁹ Bu tartışmalar için bkz Gnoli 1989, s.142-148, özellikle 145.

noktasından hareketle bu kavramın etnik ve dini bir grubu karşıladığı görüşündedir.⁵⁰ Bu kelime *ēr* olarak çoğul eki almadan yalın halde kullanılmıştır. Bu da en erken İranlı kavimlerin Afganistan ve hatta Baktria coğrafyası ile olan ilgilerine ve menşelerine yani ‘doğu’ kökenlerine bir referans anlamı taşıdığını göstermektedir. Biruni, Pers geleneklerinin kökeninin Harezmi ve Soğdiana’ya dayandığını ve bunun dini bir irtibatı da ihtiva ettiğini aktararak Perslerin doğu menşelerine olan bağlılıklarına değinmektedir.⁵¹

Aslında *Aryanilik/İranlılık* Perslerin psikolojik ve tarihsel bir referans noktasıydı. Bu, Perslerin kendilerini kapattıkları ama aynı zamanda onunla var oldukları bir hikâyenin de merkeziydi. Bu açıdan bakıldığında geleneksel *aryanilik* fikri Pers kültür ve tarih havzasında Perslerin yeniden kendi hikâyelerini üretmek için başlangıç noktası olarak kabul ettikleri ve sadece kendilerine münhasır kıldıkları bir fikrin beslendiği ana damardı. Aryanilik veya İranlı olma olgusu Pers kavmi ve bileşenlerinin kendi tarihlerini yazmakta başvurdukları bir başlangıç ve hikâyelerinin dini meşruiyetinin sorgulanamazlığını da tahkim eden bir çıkış noktası olarak kabul edilebilir. Nitekim Firdevsi de *Şahname*’sinde bu başlangıç noktasından beslenmiştir. O da aynı şekilde bu toplumsal hafızayı kullanarak Pers toplumunun kökenlerine değinmekte ve bu hikâyeyi yeniden üretmekteydi.⁵² Bu açıdan Büyük İskender’in İran’ı işgali nasıl algılandıysa Müslüman Arapların İran’ı işgali de benzer korkular ve hikâyeler etrafında işlendi. Sasani dönemine kadar İran’daki *batı* etkisi onların geleneksel kutsalını dışlamıştı. Sasanilerle beraber bir taraftan dini diğer taraftan tarihi bağlar başta kral/şah olmak üzere sempatizan gruplarca daha güçlü vurgularla tahkim edildi. Dolayısıyla var olan hikâyeyi yeniden politize eden krallar bunu tanrıya daha çok yakınlaşmanın da bir öncülü olarak kabul ettiler. Sasanilerin çıkış noktası göz önüne alındığında geçmişle olan bağların yeniden canlandırıldığı veya yeni bir geçmişin üretildiği söylenebilir. Hikâye olandan politik olana geçiş zaten doğal döngü içerisinde vardı ancak Sasaniler bu hikâyeyi sistematize etmekle kalmadılar aynı zamanda onu kendileriyle aynı fikirde olmayan *Ērānšahr* mukimlerine de dayattılar.

Zira Ardeşir’den sonra onun yerine tahta çıkan I. Şapur’un Ka’be-i Zerdüş’teki “destkard” *res gestae*’sinde (ŞKZ) bu kavramın Sasani algısındaki yerinin daha politik temellere dayandırıldığına işaret eder. *Ērānšahr* kavramı Sasani döneminde resmi olarak ilk defa⁵³ bu formda ŞKZ’de anılmaktadır. Üç dilli (Pehlevice, Parthca ve Eski Yunanca) yazılan bu kitabenin ilk cümlesinde bu kavram şu şekilde formüle edilmektedir:

[An, maz]dēsñ bay [Šābuhr šāhāñ šāh Ērāñ ud Anērāñ, kē čīhr az yazdāñ,
pus mazdēsñ bay Ardašīr, šāhāñ šāh Ērāñ, kē čīhr az yazdan, nab bay
Pābag šāh, Ērāñšahr x^wadāy hēm]⁵⁴

⁵⁰ Daryae 2010a, s.92.

⁵¹ Biruni (1879), s.13; Daryae de “İran fikri” ile ilgili olarak bu düşüncüyü savunmaktadır (Daryae 2017, s.98).

⁵² *Shahnameh* (Davis 2016, s.662-672).

⁵³ MacKenzie, E.I. (Vol VIII), Fasc 5 s.534.

⁵⁴ Huyse 1999, s.22 (ŞKZ, § 1) (Ayrıca bkz. Back 1978, s.284-28/ŞKZ, § 1).

[Ben, Maz]daperest, [İranlı ve İranlı olmayanların krallar kralı, tanrıların soyundan gelen] tanrı [Şapur, tanrıların soyundan gelen, İranlıların krallar kralı mazdaperest tanrı Ardeşir'in oğlu(yum), ki (o da) Ērānšahr'in efendisi, tanrı Pābag-šāh'ın oğlu(dur)].

ŠKZ kitabesinde Şapur kendisini *šāhān šāh Ērān ud Anērān* “İranlı ve İranlı olmayanların krallar kralı” olarak nitelemiş, babası Ardeşir’i de sadece *šāhān šāh Ērān* “İranlıların krallar kralı” olarak zikretmiştir. Sasani Devleti I. Şapur döneminde doğuda ve özellikle Batıda Roma İmparatorluğu’na karşı elde ettiği kazanımlardan sonra geleneksel *Ērān* coğrafyasına yeni topraklar eklendi ve devlet bu değişikliği tanımlamak zorunda kaldı. I. Şapur döneminde ilhak edilen yeni topraklar ile bu bölgelerin ahali *anērān* “İranlı olmayanlar/gayr-ı İrani” kavramıyla karşılandı. Bu da açık olarak *Ērān ud anērān* kavramlarının neye karşılık kullanıldığına dair bir fikir vermektedir. Yani bu, Eran kavramının başlangıçta neye tekabül ettiğini gösterir. Ancak kitabenin bu ilk cümlesindeki tuhaflık Şapur’un, dedesi Pabag’ı *Ērānšahr x^wadāy* “Ērānšahr’in efendisi” olarak anmasıdır. Pabag’ın efendisi olduğu bölge yani henüz Parth yönetimi altındayken tasarrufunda bulunan topraklar Fars/Pars eyaletinin bir bölümü idi. Esasında Taberi’ye göre Bazerengan ailesi Parthların Fars eyaleti valisi Gozihr’in emri altında Persler için tarihsel ve dini açıdan önemli olduğu bilinen *Īstaxr/staxr* “Īstahr” şehrini yönetmekteydi. Pabag ise buraya bağlı Hira adındaki bir yerin yöneticiliğini yapmaktaydı.⁵⁵ Tarihsel veriler Sasan ailesinin Īstahr’daki Anahita ateşgedesi ile yakın bağları bulunduğunu doğrulamaktadır.⁵⁶ ŠKZ’deki bu ifadenin sadece bu şehre mi veyahut bütün bir Fars eyaletine mi gönderme yaptığı açık değildir. Ancak Pabag, oğlu Ardeşir’le beraber fetihlere başladığında Fars eyaletinin birçok mıntıkası, o henüz hayattayken Ardeşir’in öncülüğünde ele geçirilmişti. Bu açıdan onun siyasal statüsüne yapılan bu gönderme büyük bir ihtimalle Fars eyaleti coğrafyasıydı. Aynı şekilde Pabag’ın *Ērānšahr’in* hâkimi olduğunun vurgulanması *Ērānšahr* algısıyla ilgili kuvvetli bir ipucudur. Aynı yazıtın Eski Grekçe versiyonunda da *Ērān ud Anērān* kavramının karşılığı olarak *Ἀριανῶν καὶ Ἀναριανῶν* “İranlılar ve İranlı olmayanlar” Pabag için kullanılan *Ērānšahr xwadāy* kavramı için ise *βασιλεύς τοῦ Ἀριανῶν ἔθνους* “İranlıların ülkesinin kralı” ibareleri kullanılmaktadır.⁵⁷

Erken dönem Sasanilerde *Ērān* kavramının politik ve dini bir anlam taşıdığı açıktır. Bu politik ve ideolojik yaklaşım Sasanilerin erken dönemlerinde dinamik dini ve geleneksel referanslarla evrensel ve özgün bir hükümdarlık anlayışı formüle etme çabalarıyla⁵⁸ örtüşmektedir. Nitekim Ermeni kaynakları da Sasanilerin formüle ettikleri bu kavramları kullanmış ve Ermenistan’ı “İrani olma” ideolojik halkasının dışında görerek kendi ülkelerini Sasani dünya görüşüne uygun olarak *anērān* şeklinde kaydetmişlerdi.⁵⁹ Şayet *anērān* kavramı etnik bir atıftan ziyade yalnızca dini bir

⁵⁵ Taberi (C. III.), s.964

⁵⁶ Taberi (C. III.), s.965.

⁵⁷ Huyse 1999, s.22

⁵⁸ Payne, 2016, s.212-213.

⁵⁹ Eliše, 64.

gönderme (gayr-ı Zerdüşti) idiyse⁶⁰ Hristiyanlığı kabul edene kadar kendilerine özgü Zerdüşti inanca sahip Ermenilerin kendi kaynakları onları *anērān* kategorisinde saymazdı. Bundan da açıkça anlaşılmalıdır ki bu kavramın sadece dini değil etnik bir karşılığı da bulunmaktadır.

Aynı şekilde yine *ŞKZ*'de Şapur'un III. Gordianus'la mücadelesi anlatılırken açık bir şekilde *Ērān-šahr* "İran ülkesi/imparatorluğu'nun"⁶¹ bünyesindeki ülkeler *Ērān*'dan ayrı zikredilmektedir.⁶² Yine *ŞKZ*'de *Ērānšahr* ve Fars/Pars birbirlerinden ayrı zikredilmiştir.⁶³ Muhtemelen Şapur'un kafasındaki *Ērānšahr*, devletlerarası teamüllerde Fars eyaleti toprakları ile sınırlı olmayıp Fars eyaletini içine alan daha geniş bir bölgeyi ihtiva ediyordu. Daha doğrusu Şapur geleneksel olarak İmparatorluğu bu şekilde adlandırıyor ancak muhtemelen bu, siyasi sınırları karşılamaktan ziyade geleneksel bir algının ürünüydü. Bu açıdan aslında *Ērānšahr* kavramı Papag örneğinde görüldüğü gibi daha çekirdek bir bölgeye karşılık gelmesine rağmen (Pars eyaleti) sonraları politik açıdan "Sasani ülkesi" olarak formüle edildi ve bu kavramsallaştırma imparatorluğun diplomatik teamüllerinde açıkça kullanıldı. *ŞKZ*'de Şapur'un ülkesini tanımlarken kullandığı şu ifadeler aslında hangi bölgelerin geleneksel İran coğrafyasına dahil edilmediğine de dikkat çekiyordu:

Ben *Ērānšahr* hükümdarıyım ve şu *šahr*'lere (ülkeler) sahibim: Pers, Parthia, Huzistan, Meşan, Asuriya, Adiabene, Arabistan, Azerbaycan, Armenia, Geogris, Segan, Albania, Kafkasya dağları ve Albanya geçitlerine kadar Balasakan ve Pareşvar'ın tüm dağ silsilesini, Medya, Gürgan, Merv, Herat ve tüm Abarşehr, Kirman, Sistan, Turan, Makran, Paradene, Hindistan, Peşaver ve Kaşgar'a kadar Kuşanşehr, Soğdiana, ve Taşkent dağlarına kadar, ve denizin diğer tarafı, Umman.⁶⁴

Şapur'un, *Ērānšahr*'in hükümdarı olduğu vurgulanmış ve yönettiği ülkelerin bir listesi verilmişti. Şapur'un *res gestaes*inde listelediği bu ülkelerin tümü 'kutsal' *Ērānšahr* sayılmıyordu. Daha ziyade siyasal sınırlara yapılan bir gönderme olup hem dini hem de kültürel olarak kodlanan *Ērān* tanımı kastedilmemektedir. Bu ifade açıkça *Ērānšahr* kralının, tebaasına ve düşmanlarına verdiği kuvvetli bir mesaj niteliğindedir ve İran kralının kendi mutlakiyetine boyun eğdirdiği ülkeleri⁶⁵ işaret ediyordu. Sasani devlet aygıtı, I. Şapur sultası altındaki tebaayı siyasal olarak açıkça ayrı tanımlıyordu. Zerdüşti ve İranlı olanlar *Ērān* "İranlı", bu kategoriye girmeyen ama imparatorluğun İran dışında hükmettiği topraklardaki insanları tanımlamak için de *anērān* ifadesi kullanılmıştı. Şapur kendi kitabesinde (*ŞKZ*) merkezi İran yani *Ērānšahr*'in *šāhān-šāh*'ı

⁶⁰ Gignoux 2011, *El.*(aneran).

⁶¹ *ŞKZ*'nin bir pasajında "anērān" ile kastedilen coğrafya için *Hrōmāyīn šahr*... "Roma imparatorluğu" ibaresini görmekteyiz (Huyse 1999, s.43 (str. 30)).

⁶² Huyse 1999, s.26

⁶³ Huyse 1999, s.43.

⁶⁴ *ŞKZ*, § 2-3 (Huyse 1999, s.22-23); ayrıca bkz. Back 1978, s.285-288 ve Daryae 2017, s.100.

⁶⁵ Sprengling (1940, s.223-224) *ŞKZ*'de Şapur'un işgal ettiği yerler arasında zikredilen Galatia'nın (*ŞKZ*, str. 20) aslında yanlış tercüme edildiği bunun Ermenistan'ın güneyinde yer alan *Gordylene/Korduene* 'yi işaret ettiği görüşündedir.

olarak Pars merkezi etrafında bir cihan hakimiyeti mefhumuna vurgu yapmaktaydı.⁶⁶ Bu açıdan imparatorluğun siyasi taksimatında *anērān* “gayr-ı İrani” kavramsallaştırılması uygun bulundu. Muhtemelen bu kavram sadece gayr-ı Zerdüştî İrani tebaayı tanımlamak üzere icat edilmişti.

Erken İslami bazı kaynaklara göre *Ērānšahr* kavramı doğuda Amuderya batıda ise Fırat Nehri arasındaki bölgeleri kapsıyordu.⁶⁷ Örneğin Taberi’yi takip eden İbn-i Esir de Ardeşir’in İran ülkesinin tamamını yönettiği şeklinde bir ifade kullanır.⁶⁸ Taberi, II. Şapur döneminde Arap kabilelerinin Sasani ülkesine yaptıkları istilalardan bahsederken *Ērānšahr* ile aslında İran platosu coğrafyasını kastetmekteydi:

Bu kavimler içerisinde kötü durumda ve zor geçim şartları içinde bulunarak Fars memleketinden bir şeyler koparmağa muhtaç olan kavimler Araplardı. Bu haberi duyan Abdülkays bölgeleri, Bahreyn ve Kazime taraflarında yaşayan Araplar’dan teşekkül eden büyük bir topluluk, deniz yoluyla İranşehir, Erdeşir Hurre [Ardeşir xwarrah] ve Fars sahillerine saldırdılar, halkı yenerek hayvan, ekin ve geçinme vastalarını ellerine geçirdiler. Memleketi büyük ölçüde yağma ettiler. Onların bu baskını uzun müddet devam etti. Hükümdarlık tacını bir çocuğun başına geçirmiş olan Farslardan hiç kimse bu Arapların üzerine yürümeye cesaret edemiyordu. Sabur [Şapur] büyüünceye kadar bu hal böyle devam etti.⁶⁹

Bundahišn kitabında da Sasanilerin son kralı Yazdgerd’in Araplar tarafından mağlup olduktan sonra Arapların *Ērānšahr* /İranlıların ülkesine girdiğinde onun Horasan’a doğru kaçıışı anlatılmaktadır.⁷⁰ Aslında burada kullanılan *Ērānšahr* kavramı Taberi ile neredeyse aynı anlamı ihtiva edecek şekilde zikredilmektedir:

ve Yazdgerd (III) hükümdar olduğunda o, yirmi yıl boyunca krallık yaptı, sonra *Tāzīgān*/Araplar büyük kitleler halinde *Ērānšahr*’i istila ettiler. Yazdgerd savaşta onlara karşı koyamadı; o Horasan ve Türkistan’a gitti, kendisine at ve asker verilmesini istedi, fakat onlar [onu] oracıkta katlettiler.⁷¹

Şapur’un Ka’be-i Zerdüşt (*ŠKZ*) kitabesinin yanısıra yine erken dönem Sasani yönetim sistemiyle alakalı Mowbed/rahip Kerdir’in yazıtlarında da bu konuyla alakalı bilgiler verilmektedir. Erken dönem Sasanilerde I. Şapur dönemiyle başlayan *Ērān ud anērān* “İrani ve İrani olmayan” şeklindeki bu siyasal tasnif ile alakalı Kerdir’in yazıtlarında bir çerçeve sunulmuştur. Onun KSM, KNRm, KKZ⁷² yazıtlarına göre *Ērān* coğrafyası/krallığı “*Ērānšahr*” sadece şu ülkeleri haviydi: “Pars, Parthia, Huzistan,

⁶⁶ Canepa 2009, s.54.

⁶⁷ Daryae 2017, s.393.

⁶⁸ İbn-i Esir (C. 1, 1380), s.442.

⁶⁹ Taberi (C. III.), s.990.

⁷⁰ West (introduction) 1880, s. XLII.

⁷¹ Akt. Itō 1979, s.58-59.

⁷² KSM: Kerdir, Ser Meşhed; KNRm: Kerdir, Naqş-ı Rustem; KKZ: Kerdir, Ka’be-i Zerdüşt.

Babilonya, Mesene, Adiabene, Atropatene, İsfahan, Rey, Kirman, Sagastan, Peşawer'e kadar Gürgan."⁷³ Bunların dışında kalan Sasani toprakları ise *anērān* idi.

Gnoli, Manik metinlerde *Ērān ud Anērān* kavramının kullanılmadığını bunun yerine hem coğrafi hem de etnik olarak bütün bir "Pers Krallığı"nı ifade eden *Pars* ifadesinin kullanıldığını söylemektedir.⁷⁴ Bu kullanım I. Şapur'un *ŞKZ*'de kullandığı *Ērānšahr* ifadesinin genel kabul görmüş formuydu. Yukarıda I. Ardeşir dönemiyle beraber ideolojik olarak kullanılmaya başlanan *Ērān* kavramının nasıl politize edildiğine değinilmişti. Hatta I. Ardeşir'in kahramanlıklarının anlatıldığı *Karnameg i Ardaxşir i Pabagan* adlı menkıbede Ardeşir'in *Ērānšahr*'in yönetimini ele geçirmesiyle ilgili mübalağalı bir usupla ancak önemli detaylar aktarılmıştı. Taberi'nin de değindiği şekilde *Karnameg* risalesi Ardeşir'in fetih hareketleri ve devleti kurmasıyla ilgili aktardığı bilgilerde *Ērānšahr* tabiri, merkezi İran coğrafyasını karşılayacak şekilde kullanılmıştı ve satır arasında buna mitolojik bir anlam da yüklenmişti.⁷⁵ Aynı zamanda *Ērānšahr*'in kontrolünü sağlamaya çalışan Ardeşir'in krallığına epigrafik ve nümizmatik kaynaklarca da doğrulanan dini bir çaba içerisinde olduğu da metnin devam eden kısımlarında şöyle geçmektedir:

1-Ondan sonra Ardeşir, bölge bölge birçok mücadeleye girdi ve Eran-şehr'de ki krallarla çok kanlı, amansız katliamlar yaptı. Bir bölgede düzeni sağlarken başka bir yerde isyan ve itaatsizlik baş gösteriyordu. Bu durum karşısında şu şekilde tefekkür etti: "Yoksa tanrı tarafından *Ērānšahr*'in hâkimiyeti ve abad edilmesi tek krala yani bana bahşedilmeyecek mi? (2) Ve düşündü: "Bilgelere, akil adamlara ve Kunuşgan⁷⁶ kâhinlerine danışılmalı, eğer bu şekilde *Ērānšahr*'de ki diğer kralların tarafımızdan bertaraf edilmesi bize kısmet olmazsa mutlu ve mesut olmalı ve bu mücadele ve katliamlar bir tarafa bırakılmalı ve (böylece) kendimizi bu eziyetten kurtarmalı." (3) Ve o güvendiği adamlarından birini Eran-şehr'in tek kişi tarafından yönetilmesiyle ilgili soru sormak üzere Hindu bir kâhine gönderdi.⁷⁷

I. Şapur döneminde resmen kullanılmaya başlanan *Ērān ud Anērān* kavramı Şapur'un halefleri tarafından da aynen taklid edildi. Bu, I. Şapur'un hem yazıtlarında hem de sikkelerinde⁷⁸ kullanılmıştı. I. Şapur'dan sonra da bu, imparatorluğun resmi adı ve bir unvan olarak geleneksel bir silsile takip edilerek diğer krallar döneminde de uzun bir müddet sikkelerde kullanılmaya devam edildi. Sikkelerin yanı sıra Kürdistan'da bulunan Paikuli yazıtında Narseh yine babası Şapur geleneğini devam ettirerek

⁷³ Back 1978, s.421-422; Daryaei 2017, s.101.

⁷⁴ Gnoli 1989, s.151 vd.

⁷⁵ *KAP*, B. XII.

⁷⁶ Kunuc münecimleri. (Hindistan'da bir şehirdi, Biruni'de "Elhind" diye geçer. Grenet'in kullandığı nüshada Kundāgān şeklinde latinize edilmiştir (*KAP*, XII-2).

⁷⁷ *KAP*, XII.

⁷⁸ I. Şapur'un sikkelerinde yer alan *anērān* ifadesi için bkz. Yücel 2017; Alram ve diğerleri 2007; Mosig-Walburg 1980.

kendisini İrani ve gayr-İranilerin *šāhān-šāh*'ı olarak anmaktadır.⁷⁹ Böylece açık olarak *Ērān* veya *Ērānšahr* kavramı hem etnik hem de dini bir tanımlama içeriyordu. Paikuli yazıtında *Ērānšahr* özellikle adil ve dindar hükümdarla anılmaktadır. Aynı şekilde tanrılara iyi hizmet/kulluk ile *Ērānšahr* arasında bir bağ olduğu da varsayılır:

Eğer mülk-sahipleri [şunu bilirlerse (*Ērānšahr*'de) orada olanlar ki söz konusu bu kişiler] daha adil, daha iyi ve tanrılara hizmet hususunda daha dindar olmalılar veya *Ērānšahr*'i sulh ve selamet içinde tutmaya, bu yerin kararlı/inançlı [kalmasına] ve Pers ordusu/halkı tarafından yönetilmesi [devamlılığında] bizden [daha layık olmalılar...]⁸⁰

Benzer bir biçimde dini bir hassasiyetle bu olguya yaklaşan Dēnkard/Dinkerd, gerçek/hakiki dini, bid'at içeren dini uygulamalardan ayıklamak maksadıyla bazı sakıncalar dile getirir. O, İranlı olmayan kişilerin/*an-ērīh* tutumlarının dine zarar verdiğinden yakınıdır.⁸¹ Açık olarak onun *an-ērīh* ifadesindeki meramı sadece Sasanilerin siyasi sınırlarının dışında kalan “sapkımlar” değildi bunun yanında *Ērānšahr* dışından olan veya *Ērānšahr*'de yaşayan ancak Zerdüşti olmayan veya ‘gayr-ı samimi’ Zerdüştiler idi:

Onlar bunu da yaptılar: Dinin düşmanı [dine zarar veren asıl şey] cahil takipçiler ve İranlı olmayanlardır. Gönülsüz/samimi olmayan bağlar sapkınlıktır. Bilgeliğin düşmanı yalancılık/sahtekarlıktır ve bilgelikle samimi olmayan bağlar sapkınlıktır. Kişiliğin düşmanı kibirdir ve kişilikle olan sahte bağlar enaniyettir.

Geç dönem metinlerinden bazılarının Sasanilerin siyasi sınırlarının tümünü ihtiva edecek şekilde *Ērānšahr* kelimesini zikrettikleri yukarıda ifade edilmişti. Bu metinlerin en önemlilerinden biri *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*⁸² risalesidir. Daryae, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr (ŠĒ)* metninde *Ērānšahr* için, doğuda Belh yani Amuderya nehrine kadar olan coğrafya ile batıda Mekke ve Medine, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun doğusunu içine alacak şekilde bir sınır belirlendiğinin altını çizmektedir.⁸³ Muhtemelen *Ērānšahr* sınırlarının doğuda Amuderya batıda ise Fırat Nehri olarak gösterilmesi,⁸⁴ Sasani imparatorluğunun yıkılışından sonra imparatorluğun geç antik çağdaki algısı temelinde üretilmişti.⁸⁵

Diğer kaynaklarda kullanılan *anērān* ifadesiyle karşılaştırıldığında bu kavramın gerçekten de *Ērānšahr* veya *weh dēn*'den (gerçek/iyi din) sayılmayan insanlar veya

⁷⁹ Skjærvø ve Humbach (*NP*) 1983, s.5; Ayrıca Narsch'in krallığı ve kişiliği ile ilgili bkz. Weber 2012.

⁸⁰ Akt. Shayegan 2012, s.116.

⁸¹ Dēnkard VI-246.

⁸² Daryae (*ŠĒ*), 2002; Türkçe tercümesi için bkz. Sivrioğlu 2014. Ayrıca *ŠĒ* ile ilgili diğer bir çalışma için bkz. de Jong 2008, s.53-58.

⁸³ Daryae 2017, s.393.

⁸⁴ Daryae 2017, s.393.

⁸⁵ Mesela William yaptığı *Pahlavi Rivayat/Dadestan-i Denig* tercümesinde geçen *an-Ērān* ifadesiyle Arapların kastedildiğini düşünmektedir (Williams 1990, s.15 (*Pahlavi Rivayat, Dadestan*)).

ülkeler için kullanılmıştı. Bu durumda *ŞĒ*'de Arap/Arabistan'nın *Ērānšahr* sınırları içinde kabul edilmesi hatalı bir ifade olmalıdır. Gerçekten Sasanilerin algısında *ērīh ud ān-ērīh*⁸⁶ “İranilik ve gayr-ı İranilik” mefhumu coğrafi olmaktan öte dini, tarihi-geleneksel bir anlam barındırıyor olmalıydı.⁸⁷ Dura Euphrates'te mukim Yahudiler'in kendilerini İrani saymaları⁸⁸ da dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. Her ne kadar talmudik metinlerde bu algı mütemediyen işlense de bunun politik bir manevra olduğu gerçeği yadsınmamalıdır. Zira tarihsel olarak I. Şapur'un kitabesinde (*ŞKZ*) Suriye bölgesi kesin olarak siyasi ve dini bir atfla *anērān* kavramıyla *Ērān*'dan ayrı tutulmuştu. *an-ēr* “İranlı olmayan” mefhumu gayr-ı Zerdüştiler için Sasani döneminde kullanılmıştı. Pehlevice metinlerde *weh dēn* “hakiki/iyi din” Zerdüştlükle ilgili kullanılırken *ag-dēn* “kötü din/inanç” onun dışındaki inançlar için kullanılmıştı. Bu durumda *Ērān* için *weh dēn*, *anērān* içinse *ag-dēn* ifadelerinin kavramsallaştırıldığı söylenebilir. Böylece bu kavramların etnik bir gönderme ile birlikte bir de dini bir karşılığı bulunmaktaydı⁸⁹ ve İranileşme veya İranileştirmenin etnik boyutuyla zayıf bir ilgisi bulunmaktadır. Zira Sasaniler hem Zerdüştlüğü yaymak için dini bir programa sahip değillerdi hem de başka coğrafyaları kendi etnisitelerine entegre etmek için bilinçli siyasi bir program geliştirmemişlerdi.

Pahlavi Rivayat kitabında da benzer bir kullanım söz konusudur. Siyasi sınırlardan öte coğrafi olarak *Ērānšahr* açık bir biçimde dinle ilişkilendirilmiş (*weh dēn*) ve bir düşman metaforu (bunu temsilen Zerdüştilikte şer güç olarak bilinen Ahriman) üzerinden bu coğrafyanın hem tarihsel hem de etnik kökenin bu dinle ilişkisi kastedilmiştir.⁹⁰ Hâkim dini inanç dışında kalanlar ise bundan böyle devlet düzeni için artık “tehlikeli” yani *ag-dēn* mensupları olacaktır.

Böylece Sasanilerin vergilendirme sistemi, İslam hukukundaki zımmi mefhumunun temelleri sayılabilecek hukuki bir uygulama ile Mezopotamya'da Zerdüşti olmayan kavimleri Zerdüştilerden ayrı tutmak gibi bir perspektif üzerine inşa edilmişti.⁹¹ Dolayısıyla Yahudilerin bu zümrenin bir parçası oldukları tarihsel olmaktan ziyade politik ve hâkim Sasani ideolojisinin bir meyvesiydi. I. Şapur'dan sonra *Ērānšahr*'de Zerdüştilerin dışında kalan Yahudilerin de içinde yer aldığı diğer dini grupların devletin baskıcı politikasının bir sonucu olarak ötekileştirildikleri bilinmektedir. Görünen o ki Sasani ülkesinin farklı bölgelerinde yaşayan Yahudilerin *İranilik* iddiaları Sasani devlet politikasının başarısı olarak görülebilir.⁹² Zira pek çok Müslüman müverrihin kaydettiği gibi Bel'ami de I. Hüsrev (*Anuşag-ruwān*: Ebedi Ruh) döneminde başta Yahudiler olmak üzere gayr-ı Zerdüşti gruplardan *cizye* alındığını

⁸⁶ Daryaee 1382, s.19-22.

⁸⁷ Gnoli 1989, s.137-139.

⁸⁸ Daryaee 1382, s.22.

⁸⁹ Shaked 2008, s.106-107.

⁹⁰ *Pah. Riv.* 49.18.

⁹¹ Daryaee 2010a, s.97.

⁹² Sasani İmparatorluğu'nun Yahudilere karşı tutumuyla ilgili bkz. Widengren 1961.

belirtmektedir.⁹³ Hatta Sasani hanedanın 3. yüzyılda İrān'da iktidarı ele geçirmesi ile İrān ve Yahudi toplumu arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenmişti. I. Şapur döneminde Yahudilerin vergilendirme esasına göre ayrı bir hukuka tabi tutulmaları⁹⁴ da bu görüşü desteklemektedir. Bu durumda Pehlevice kayıtlarla karşılaştırma yapmak gerekirse bu kaynaklarda Zerdüştî olmayanlar yani *anērān*'lıların *ag-dēn*'e (şer inanç) sahip oldukları ve Zerdüştîlerden ayrı tutuldukları anlaşılmaktadır. Bu da Yahudilerin veya varsa Zerdüştî olmadığı halde kendilerini İrani sayan diğer dini veya etnik zümrelerin, Sasanilerin veya Zerdüştîlerin dünya görüşüne zıt bir kategoride konumlandırıldıklarını akla getirmektedir.

Šahrestānīhā ī Ērānšahr metninde *Ērānšahr*'in sınırları dört bölge olarak zikredilmişti; *Kust ī xwarāsān* “kuzeydoğu bölgesi”, *Kust ī xwarbarān* “güneybatı bölgesi”, *kust ī nēmrōz* “güneydoğu bölgesi” ve *Kust ī ādūrbādagān* “kuzeybatı bölgesi”.⁹⁵ Arabistan yarımadası ve Afrika yedinci yüzyılda Sasani hakimiyetine girmesine rağmen Mekke, Medine ve Afrika'nın da *Kust ī xwarbarān* içinde gösterilmesi metnin güvenilirliğini şüpheye düşürmektedir.⁹⁶ Zira bu bölgeler 6. ve 7. yüzyıllarda yapılan yoğun savaşlar neticesinde bir müddet Sasaniler tarafından idare edilmişti. Ancak İrān imparatorluğunun doğal bir parçası olmadıkları gibi siyaseten de uzun bir dönem boyunca krallığın bir bileşeni olmadılar. Bu da yukarıda ifade edildiği gibi *Ērānšahr* kavramının Sasani hakimiyetindeki bütün bir coğrafyaya teşmil edildiği argümanı ile açıklanabilir. Bunun yanında ZWY'de *Ērānšahr*'i istila eden *dēw*lerden (şer varlıklar) bahsederken bir nevi *Ērānšahr*'in doğu sınırlarının nereden başladığıyla ilgili satır arasında önemli bir bilgi de zikredilmektedir: “Onlar, Horasan bölgesinden *ērānšahr*'e sürünerek girdiler”.⁹⁷

Aynı metinde yine Horasanlıların devlerle/*dēwān* savaşmak maksadıyla ordularıyla İrānlıların/*ērān dehān* yardımına koştukları anlatılmaktadır: “*Xwarāsānian* (Horasanlılar)'dan müteşekkil sayısız asker *Ērānian*/İrānlılar'a yardım etmek maksadıyla bayraklarını kaldıracaklar ki onların kaplan derisinden sancakları olacaktır. Onların rüzgâr-sancakları beyaz kumaş<tan> olacak.”⁹⁸

Buna göre kuzeydoğuda Horasan bölgesinin *Ērānšahr*'in de başladığı sınırlar olarak ele almayı mümkün kılmaktadır. Zira *ŠĒ*'de zikredilen *kust ī xwarāsān*, ZWY'de bir nevi *Ērānšahr*'in kuzey doğudaki kapısı olarak zikredilen Horasan/ *kust ī xwarāsān* coğrafyası aynıydı. Bu durumda geleneksel İrān ideasının doğu ile mitolojik ve tarihsel bağları olmasına rağmen genellikle *Ērānšahr*'in doğuda Horasan'la sınırlandırıldığını

⁹³ Bel'ami (1372), s.89. Aynı şekilde geç antikçağda Sasani tebaası olan Yahudiler ve diğer dini azınlıkların Sasani hanedanı ve aristokratlarıyla münasebetleri için bkz. Morony 1974. Morony, I Hüsrev döneminde başta Yahudiler olmak üzere dini ve etnik grupların yani “gayr-ı Persler ve gayr-ı zerdüştîler”in vergiye/haraca bağlandığını ve bu usulün erken İslami devirde de küçük değişikliklerle İslami hukuka tevcih edildiğini aktarmaktadır (özellikle s. 119 vd.).

⁹⁴ Bkz. Panaino 2001, s.214 vd.

⁹⁵ Daryae (ŞĒ) 2002, s.8.

⁹⁶ Daryae 2017, s.102.

⁹⁷ ZWY, 4-4 (Cereti 1995, s.136 ve 153).

⁹⁸ ZWY, 7-14. (s. 143 ve 163).

anlamaktayız. Doğu ile köklü bağları olan *Ērānšahr* sakinlerinin daha ötesini kendi ülkelerine dahil etmemelerine rağmen onlarla hem tarihsel hem de coğrafi bir bağı olmayan Arabistan ülkesini İran'ın bir parçası saymaları mantıklı görünmemektedir.

I. Hüsrev döneminde İran'ın sınır güvenliğini sağlamak için sınırlarda büyük ve muhkem surlar örülmüştü. Bu surlar bir yerde iktidar erkinin zihnindeki *Ērānšahr* anlayışıyla alakalı olabilir. Zira devletin 'işgal' politikası devam ederken yani imparatorluğun sınırları genişlerken veya sınırlar değişkenlik gösterirken bu surların/duvarların⁹⁹ resmi devlet hudutlarını değil bilakis psikolojik ve ideolojik bir algı olarak *Ērānšahr*'in sınırlarını tahkim etme amacıyla örüldüğünü akla getirmektedir.¹⁰⁰ Zira daimî değişkenliğe maruz kalan sınırlara bir de böyle bir sınır çizilmiş oluyordu. Bunu devletin kesin olarak kaybetmeyi göze almadığı bir toprak parçası/asıl yurt olarak görmek mümkündür. Avesta'nın işaret ettiği bu coğrafyayı tüm kötülüklerden yani *ag-den*'den koruma motivasyonu, Sasani devlet erkinin öteden beri *Ērānšahr* kavramıyla ilgili geliştirdiği politik refleksleri devam ettirmek adına alınan bir tedbir olarak düşünülmelidir. Bu şekilde yalnızca sınırları belli olan bir coğrafya/ülke değil aynı zamanda politikleşmiş bir tarihsel hafızanın muhafaza edilmesi de arzu edilmiştir. Şimdi I. Hüsrev döneminde yapılan reformlar ve yeniden düzenlenen idari taksimat ile *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*'de geçen taksimat bu surlarla karşılaştırıldığında bu düşüncenin gerçekten *Ērānšahr*'in Sasani algısındaki yeri hakkında bir fikir vermektedir. İmparatorluğun dört ayrı bölgesinde inşa edilen surlar şu şekildedir:

1- *Tamīs/Tammīša*: Türk istilalarına karşı İran'ın kuzeyinde Hazar Denizinin güney kıyıları boyunca (Taberistan) inşa edilen uzun bir sur,

2- *Sedd-ī Īskender*: Heftalitlerin istilalarına karşı İran'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında inşa edilmiş sur,

3- *Šīrvān*: Kafkaslarda Hazarlar'ın işgal ve istilalarını önlemek amacıyla Şirvan'da yapılmış savunma sistemi

4- *War-ī Tāzīgān/Xandaq-ī Šāpūr*: Arap istilalarını engellemek için güneybatı İran'da yapılmış bir duvar.¹⁰¹

Sasaniler tarafından I. Hüsrev döneminde yapılan reformlar ile inşa edilen bu savunma sistemleri arasından pozitif bir rabita bulunmaktadır. I. Hüsrev, devleti idari olarak dört ayrı bölgeye ayırmıştı. Bu taksimat ve devletin yeniden düzenlenen vergi sistemi hakkında yazılı kaynaklar meselenin anlaşılması için kâfi nitelikte bilgi verirler. Bu bilgiler sadece Persçe kaynaklarda değil İslâm tarihçileri ve Moses Khorenatsi gibi Ermeni tarihçileri tarafından da işlenmiştir. Ancak bazı kaynaklarda birbirleriyle çelişen bilgiler bulunmak da mümkündür.¹⁰² İnşa edilen bu surlar hem göçebe kavimlerin ve

⁹⁹ Gyselen (2009, s.171) Pehlevicede *war* olarak kullanılan bu kavramın en az iki anlamı olduğunu ifade etmektedir: "savunma suru/duvarı ve "göl" veya "deniz". Buna göre bu kavram muhtemelen "savunma duvarı" anlamında kullanılmıştır.

¹⁰⁰ Payne 2014, s.294.

¹⁰¹ Mahamedi 2004, s.146 vd; ayrıca bkz. Daryae 2016, s.79-88; LeComte 2007, s.295-312.

¹⁰² Sasani Devleti'nin idari reformları, idari bölge ve alt birimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rubin 1995; Chegini ve Nikitin 1996, s.42. Ayrıca karşı için bkz. Daryae 2009, s.124-126; Daryae 2002, s.8.

rakip devletlerin istilalarına karşı imparatorluk sınırlarını korumak hem de tarihsel anayurdu her ne olursa olsun muhafaza etmek amacını taşıyordu. Daryae'nin bu konu ile ilgili şu cümlesi özellikle önemlidir:

Önemli olan şey bu surların *Ērānšahr*'i idare eden krallar ve orada yaşayan tebaa üzerinde psikolojik ve ideolojik bir etki sağlamış olmasıdır. Bu algı, bu surların yıkılmasına rağmen zamana meydan okumuş ve İran platosunda bir müddet için bir farklılık ve var olma hissini canlı tutmuştu.¹⁰³

Aynı zamanda Sasani *šāhān-šāhlik* makamı ile *Ērānšahr* mefhumu arasında da doğrudan bir ilişki bulunmaktaydı. Bu ilişki Dēnkard tarafından *ērānegān/ērīh* 'İranlı olmayı veya İranlılaşma'yı değerli kılan şeyin onların kralları "šāhān-šāh"ı olduğu vurgulanmıştı:

Onlar bunu da yaptılar: Herşeyin bir denizi¹⁰⁴ vardır. İranlıların denizi krallar kralından gelen mükemmelliktir. Dinin denizi kutsal kelimelerdir; aydınlığın denizi ise güneştir.

Aslında Sasani Devleti sınırlarını genişletirken bile ideolojik olarak tarihsel aidiyetini *Ērānšahr*'in sınırlarına hapsediyordu. Devletin sınırları coğrafi olarak genişlemesine rağmen psikolojik aidiyet algısı kendisini geleneksel kökenlerine daha fazla hapsediyordu.¹⁰⁵ Bir taraftan sınırlarını askeri ve siyasi yöntemlerle genişleten devlet diğer taraftan dini ve tarihi asabiyesini *Ērānšahr* içinde tahkim ediyor ve *ötekilerle* arasına bir sınır çizmiş oluyordu. Bir nevi İranlılar krallar kralıyla beraber *kutsal* alana sıkışmıştı. Hatta geç dönem Pehlevice bir metinde tanrı tarafından "iyi" olanın *Ērānšahr*'i yönetmeye layık görüldüğü vurgusu vardır.¹⁰⁶ Böylece devlet erkinin kutsalla ilişkileri derinleştikçe güncel politikada da sınırlayıcı, katı ve keskin sınırlar tezahür ediyordu. Roma imparatorluğunun aksine Sasaniler ele geçirdikleri coğrafyaları devletin doğal bir bileşeni olarak görmüyorlardı ve buralarda vergi gelirleri veya haraç¹⁰⁷ onların birinci önceliği idi. Bu pragmatik yaklaşım devletin *Ērānšahr* dışındaki topraklarda tutunamamasını açıklayabilir.

Her ne kadar geç dönem Pehlevice metinler, Ermenice ve Süryanice kaynaklar ile Müslüman müverrihler tarafından *Ērānšahr* kavramı Sasani idaresi altındaki tüm topraklar/ülkeler için genel bir kabulle ele alınsa da (Ermenistan daima bunun dışında tutulmuştu) bu anlayış erken epigrafik ve nümizmatik kayıtlarla uyusmamaktadır. Bu açıdan bu kaynakların genel bir kabule başvurdukları düşünülebilir veya buna gerçek anlamı dışında yeni manalar yüklediği varsayılabilir. Geç Antik Çağ'da Maniheizm, Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşti metinlerde bu kavram oldukça popülerdi ve bu kaynaklarda Sasani sınırları *Ērānšahr* tabiri ile karşılanmaktaydı.¹⁰⁸ Sasani

¹⁰³ Daryae 2016, s.86.

¹⁰⁴ Deniz ifadesi zenginlik yani kalitenin niceliği ile ilgili olarak kullanılmıştır.

¹⁰⁵ Sasani/Pers toplumu gelenekleriyle bağı ve Zerdüşti dünya görüşünün kökenleriyle ilgili detaylar için bkz. *Mēnō ye Xrad* (1871 ve 1882).

¹⁰⁶ *Sūr ī Saxwan*, 15.

¹⁰⁷ Agathias 4,24:7-8.

¹⁰⁸ Daryae 2017.

imparatorluğunun tebaası olan dini azınlıklar tüm Sasani sınırlarını bu şekilde tanımlasalar da esasen, Sasani imparatorluğunun kuruluş aşamasında vurgu yapılan ve hem dini hem de politik olarak telakki edilen *Ērānšahr* siyasi mefhumuyla örtüşmekteydi. Zira kavram kargaşası gibi göze çarpsa da bu kavramın antik dünyadaki karşılığı aslında merkezi İran coğrafyasıydı.

Sonuç

Başta *Ērān* olarak belirlenen daha sonra *Ērānšahr* formuna dönüştürülen toprak parçası coğrafi ve siyasi olarak Sasani/Pers yurdu olduğu kadar Persler için ideolojik saiklerle bilinçli olarak inşa edilmiş veya yeniden üretilmiş dini ve tarihsel sınırlarla çevrili bir yere de dönüştürülmüştü. *Ērān* kelimesinin Sasaniler döneminde ilk defa imparatorluğun kurucusu I. Ardeşir döneminde sikke lejandlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanım Parth imparatorluğunun henüz resmen ortadan kaldırılmadığı döneme denk geliyordu. İmparatorluğun tebaası olup geleneksel İran sınırları içerisinde olmayan diğer dini ve etnik gruplar da açık bir biçimde İranlılardan/ *Ērānagān* ayrı ele alınmış ve söz konusu bu gruplar da *anērān* olarak tasnif edilmiştir. Her ne kadar *anērān* olarak tabir edilen coğrafyalarda zapt edilen bazı yerler/ülkeler siyaseten (daha çok ekonomik düzen içinde) devletin bir parçası olarak kabul edildiyse de devletin resmî ideolojisinde ayrı bir hukuka tabi tutuldular. Söz konusu bu coğrafyalar bürokratik ve hiyerarşik gibi teknik düzen içerisinde gerçek bir kazanım olarak değerlendirilmediği gibi farklı etnik ve dini inançlara mensup ahali de devletin gerçek bir bileşeni olarak telakki edilmedi. Aksine bu zümreler 'ittifak ve itaat' zemininde muamele gördü. Dolayısıyla dini, tarihi ve kültürel kaygılarla imparatorluğu ve toplumunu korumacı bir refleksle hareket eden Sasani elitleri arasında zamanla zenofobi oluştu. İmparatorluk tebaasını dini inancına ve etnik aidiyetine göre tasnif etme politikası Sasani imparatorluğu coğrafyasının ideolojik sınırlarını da şekillendiriyordu. Bu sadece standardize edilen ideolojik ve katı bir düşünce sistemi değildi aynı zamanda bu standardizasyon belli bir coğrafi alanı merkeze alarak sistemi kendi içine hapsediyordu. *Ērānšahr* Persler için sadece muhtevası itibarıyla değil bu muhtevanın dışında kalanları açıkça işaret etmesi yönüyle de yeni sınırları temsil ediyordu. Siyasi, tarihi, dini ve hatta felsefi bir tahayyülün ürünü olarak ortaya çıkan bu devlet sistemi *Ērānšahr*'i sadece bir coğrafya veya atalarından kendilerine kalan tarihsel bir miras olarak öncelemiyordu. Dahası *Ērānšahr* Sasani ideolojisinin üretim merkezi olarak görüldüğünden Sasani muktedirleri için bir toprak parçasından çok daha falasıydı. Bu nedenle kadim *İran*'in önce politize edildiği daha sonra belli argümanlar etrafında yurt edinildiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle Sasani İran'ı kutsal değildi aksine olabildiğince politikti.

KAYNAKLAR

- Agathias, Agathias, *The Histories, Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (translated With an Introduction and Short Explanatory Notes by Joseph D. Frendo) Berlin, 1975.
- Alram 2008 Michael Alram, "Early Sasanian Coinage", *The Sasanian Era: the Idea of Iran, Vol. III* (Ed. by V. S. Curtis - S. Stewart), s. 17-30.
- Alram ve diğerleri 2007 Michael Alram - Maryse Blet-Lemarquand - Prods Oktor Skjærvø, "Shapur, King of Kings of Iranians and non-Iranians." *Res Orientales XVII: Des Indo-Grecs aux Sassanides: Donnees Pour L'histoire et la Geographie Historique*, s. 11-40. Bures-sur- Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Alram ve Gyselen 2003 Michael Alram - Rika Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum Paris-Berlin- Wien. Bd. I, Ardashir I.- Shapur I.* DenkWein 317. Veröff. Num. Kom. 41. Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (SNS-1)
- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus; During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentian, and Valens* (Trans. by Charles Duke Yonge, M. A.), London, 1894.
- Arb. Chron. Chronicle of Arbela (ed. and trans. by P. Kawerau (Eng. trans. by Timothy Króll): *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium Editum Consilio Universitatis Catholicae Americæ et Universitatis Catholicae Lovaniensis*, Vol. 468, *Scriptores Syri*, Tomus 200, Lovanii: in Aedibus E. Peters, 1985.
- Back 1978 (*ŠKZ, KSM, KNRm, KKZ*) Michael Back, *Die Sassanidischen Staatsinschriften: Studien zur Orthographie und Phonologie desMittelpersischen der Inschriften, zusammen mit einem etymologischen Index desmittelpersischenWortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften* (ed. and trans), ActIr 18. Leiden: Brill.
- Bel'ami, Bel'ami, *Tārikh-ē Bal'ami* (Taberi Tarihi'nden seçme), (Tashih: Muhammed Taqi Bahar), C. II., Tabeş Yay., 1353.
- Bel'ami, Bel'ami, *Tarikh-e Bal'ami: Gozide-e Tarikh-e Bel'ami*, (İntihab va şerh: Cafer. Şi'ar-Seyyid Muhammed Tabatabai, Tehran, 1372.
- Boyce 1968 (*the Letter of Tansar*) Mary Boyce, *The Letter of Tansar* (trans. by M. Boyce), Serie Orientale Roma 38. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

- Bucci 1985 Onorato Bucci, “XŠAÇA - «Impero» / XŠĀYAΘIYA-XŠĀYAΘIYĀNĀM - «Re Dei Re»: Note Sulla Costituzione Formale Dell'impero Achemenide”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia Serie III*, Vol. 15, No. 3, s. 667-705.
- Canepa 2009 Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran*, Los Angeles - London.
- Canepa, 2010 Matthew P. Canepa “Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid sites and Sasanian identity”, *American Journal of Archaeology* 114, s. 563-596.
- Chegini ve Nikitin 1996 Naser N. Chegini-A. V. Nikitin, “Sasanian Iran–Economy, Society, Arts and Crafts”, *History of Civilizations of Central Asia*, 3, s. 35-80.
- Daryae, 1999 Touraj Daryae, *The Fall of the Sāsānian Empire and the End of Late Antiquity: Continuity and Change in the Province of Persis*, University of California, Los Angeles (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Daryae 1382/2003 Touraj Daryae, “Dīdgāhhā-ye Mōbedān va Šāhānšān e Sāsānī dar Bāra-e Ērānšahr”, *Nāme-ī Īrānebāstān*, No: 2: s. 19-27.
- Daryae 2009 Touraj Daryae, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London; New York: I. B. Tauris & Co. In association with the Iran Heritage Foundation.
- Daryae 2010a Touraj Daryae, “The Idea of Ērānšahr: Jewish, Christian, and Manichaean Views in Late Antiquity”, *Iranian Identity in the Course of History: Proceedings of the Conference Held in Rome*, s. 91-108.
- Daryae, 2010b Touraj Daryae “Ardaxšir and the Sasanians’ Rise to Power”, *Anabasis; Studia Classica et Orientalia I*, s. 236-255.
- Daryae 2016 Touraj Daryae, “If these Walls Could Speak: The Barrier of Alexander, Wall of Darband and Other Defensive Moats”, *Borders Itineraries on the Edges of Iran* (ed. Stefano Pellò), (Eurasistica 5), s. 79-88.
- Daryae 2017 Touraj Daryae, “The idea of the Sacred Land of Ērānšahr”, *Persianism in Antiquity. Oriens et Occidens*, 25, 393-400.
- de Jong 2008 Albert de Jong, “The Beginning and the End of the Šahrestānīhā ī Ērānšahr”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, 71(1), s. 53-58.
- el-Biruni, al-Biruni, *The Chronology of Ancient Nations: An English Version of the Arabic Text of the Athār-ul-Bākiya of Albīrūni Or 'Vestiges of the Past'...* (ed. and trans. by C. Edward Sachau), London, 1879.

- Eliše, Eliše, *History of Vardan and the Armenian War*, (trans. with comm. by Robert W. Thomson. Harvard Armenian Texts and Studies 5. Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1982.
- el-Mesudi, El-Mesudi, *Murūc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- Frye 1957 Richard N. Frye, “Remarks on The Paikuli and Sar Mašhad Inscriptions”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 20, No. 3/4, s. 702-708.
- Frye 1983 Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Gignoux EI Philippe Gignoux, (Aneran: EI, <http://www.iranicaonline.org/articles/anageran>).
- Gnoli 1989 Gherardo Gnoli, *The Idea of Iran: an Essay on its Origin*, Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Gnoli 2007 Gherardo Gnoli, “Old Persian *xšaça-*, Middle Persian *šahr*, Grek *ἔθνος*”, *Iranian languages and texts from Iran and Turan: Ronald E. Emmerick memorial volume (Vol. 13)*, (eds. Maria Macuch -Mauro Maggi -Werner Sundermann), s.109-119, Otto Harrassowitz Verlag.
- Gnoli EI EI: <http://www.iranicaonline.org/articles/farrah>
- Gyselen 2009 Rika Gyselen, “Primary Sources and Historiography on the Sasanian Empire”, *Studia iranica*, 38(2), s. 163-190.
- Gyselen 2010 Rika Gyselen, “Romans and Sasanians in the Third Century: Propaganda warfare and ambiguous imagery”, *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East*, s. 71-87.
- Hartnell 2014 Tobin Hartnell, “Agriculture in Sasanian Persis: ideology and practice”, *Journal of Ancient History*, 2(2), s. 182-208.
- Herman 2012 Geoffrey Herman, *A Prince Without a Kingdom: the Exilarch in the Sasanian Era (Vol. 150)*. Mohr Siebeck.
- Huff 2008 Dietrich Huff, “Formation and Ideology of the Sasanian State in the Context of Archaeological Evidence”, in *The Sasanian Era: The Idea of Iran, Vol. III.*, (ed. by Vesta Sarkhosh Curtis–Sarah Steward), London, s. 31-59.
- Humbach ve Skjærvø 1983 (NP)
- Helmut Humbach-Prods Oktor Skjærvø, *The Sassanian Inscription of Paikuli. Part. 3.1: Restored Text and Translation by P. O. Skjærvø*, Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden, Munich, Germany, Sasanica Sources, s. 1-55.
- Huyse 1999 (ŠKZ) Philip Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, Corpus Inscriptionum Iranicarum 3.1. (ed. and trans), London: School of Oriental and African Studies.

- Huyse 2006 Philip Huyse, “Die sasanidische Königstitulatur: Eine Gegenüberstellung der Quellen”, (*oriens et occidentis* 13) *Ērān ud Anērān: Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt* (ed. by Josef Wiesehöfer and Philip Huyse), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 181-201.
- Ito 1979 Gikyō Ito, “Zoroastrians' arrival In Japan”, *Orient*, 15: s. 55-63.
- İbn-i Esir İzzettin İbn-i Esir, *Tarikh-e Kamil [El-Kamil Fi't-Tarih]*, C. I. (Çev. Seyyid Hüseyin Ruhani), Tehran, 1380.
- İbn-i Miskeweyh, İbn-i Miskeweyh *Tecarib 'ul-Umem ve Teaqubu'l Himem, C. I* (tahkik: Seyyid Kesrevi Hasan), Lübnan-Beyrut, 2003.
- KAP/Kārnāmag ī Ardašīr ī Pābagān*
Frantz Grenet, *La geste d'Ardashir fils de Pâbag; Kārnāmag ī Ardaxšēr ī Pābagān*, éditions A Die. 2003.
Sadeq Hidayet, *Zand u Humen Yesn (Behmen Yešt), Masalay-e Rej'at va Zohoor dar Ayine Zartost; Karname-i Ardešir'i Papakan*, Tehran. 1312.
- Krogman 1940 Wilton Marion Krogman, “The Peoples of Early Iran and Their Ethnic Affiliations”, *American Journal of Physical Anthropology*, 26(1), s. 269-308.
- Le Comte 2007 Olivier Le Comte, “Gorgan and Dehistan: the north-east frontier of the Iranian empire”, *Proceedings-British Academy*, Vol. 1, No. 133, s. 295-312.
- MacKenzie, EI. David MacKenzie *EI* (Vol VIII), Fasc 5 s.534. (<http://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah>).
- Mahamedi 2004 Hamid Mahamedi, “Wall as a System of Frontier Defence During Sasanian Period”, *The Spirit of Wisdom* (Mēnōg ī Xrad) ed. By. Touraj Daryae, Mahmoud Omidasalar, Mazda Publishers, California, s. 145-159.
- Malandra 1983 William W. Malandra, *An introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions* (Vol. 2), (Ed.), University of Minnesota Press.
- Mēnō ye Xrad/ Mainyo-i-khard*
Edward W. West, *The Book of the Mainyo-i-khard: The Pazand and Sanskrit Texts*, Stuttgart and London, 1871.
- Millar 2006 Fergus Millar, *Rome the Greek World, and the East: The Greek World, Jews, and the East, Vol. 3* (Ed. by Hannah M. Cotton and Guy M. Rogers), The University of North Carolina Press Chapel Hill.
- Morony 1974 Michael G. Morony, “Religious Communities in Late Sasanian and Early Muslim Iraq”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 17, No. 2, s. 113-135.

İdeolojinin Coğrafi Tezahürü: Ērān Ud Anērān

- Mosig-Walburg 1980 Karin Mosig-Walburg, “Bisher nicht beachtete Münzen Šāpürs I”, *Boreas* 3: s. 117–126.
- Pah. Riv.* Alan V. Williams (ed. and trans.), *The Pahlavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg. 2 vols.* Copenhagen: The Royal Danish Academy, 1990.
- Panaino 2009 Antonio Panaino, “The King and the Gods in the Sasanian Royal Ideology”, *Res Orientales: Sources Pour L’histoire et la Géographie du Monde Iranien 224-710 Volume XVIII* (ed. Rika Gyselen), Groupe pour l’Étude de la Civilisation du moyen-Orient, Bures sur Yvette, s. 209-256.
- Payne 2014 Richard E. Payne, “16: The Reinvention of Iran: The Sasanian Empire and the Huns”, *The Cambridge Companion to the Age of Attila*, s. 282-299.
- Payne 2015 Richard E. Payne, *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press.
- Payne 2016 Richard E. Payne, “Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court”, *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. by M. Lavan, R. E. Payne and J. Weisweiler, Oxford, s. 209-230.
- Rubin 1995 Zeev Rubin, “The Reforms of Khusraw Anūshirwān,” *The Byzantine and Early Islamic Near East III: States Resources and Armies* (ed. by Averil Cameron), Princeton, s. 227-296.
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr (ŠE)*
A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, with English and Persian Translations and Commentary, (ed. and trans. Touraj Daryaee) Costa Mesa, California, Mazda Publishers, 2002.
- Shahbazi 2001 A. Shapur Shahbazi, “Early Sasanians’ Claim to Achaemenid Heritage”, *Name-ye Iran-e Bastan, 1(1)*, s. 61-73.
- Shahbazi 2005 A. Shapur Shahbazi, “The History of the Idea of Iran”, in *Birth of the Persian Empire, 1*, (ed. by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), s. 100-111.
- Shahnameh* Abolqasem Firdevsi, *Shahnameh* (trans. by Dick Davis), *The Persian Book of Kings*, Penguin Books, 2016.
- Shaked 1979 Shaul Shaked, *The Wisdom of The Sasanian Sages (Dēnkard VI)* by Aturpāt-i Ēmētān. Boulder, Colorado, Westview Press.
- Shaked 2008 Shaul Shaked, “Religion in the Late Sasanian Period: Eran, Aneran, and other Religious Designations”, *The Sasanian Era: The Idea of Iran Volume III*, (Ed. by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), s. 103-118.

- Shayegan, 2012 Rahim M. Shayegan, *Aspects of History and Epic in Ancient Iran: From Gaumāta to Wahnām*, Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University.
- Soudavar 2003 Abolala Soudavar, *The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California.
- Soudavar, 2012 Abolala Soudavar, “Looking through The Two Eyes of the Earth: A Reassessment of Sasanian Rock Reliefs”, *Iranian Studies*, 45(1), s. 29-58.
- Sprengling 1940 Martin Sprengling, “Kartīr, Founder of Sasanian Zoroastrianism”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 57, No. 2, s. 197-228.
- Sundermann 1988 Werner Sundermann, “Kē čīhr az yazdan: Zur Titulatur der Sasanidenkönige”, *Archív orientální*, 56, s. 338-340.
- Sundermann 1993 Werner Sundermann “The Date of the Barm-e Delak Inscription”, *Bulletin of the Asia Institute*, 7: s. 203-205.
- Sūr ī Saxwan* Touraj Daryaeae, “The Middle Persian Text *Sūr ī Saxwan* and the Late Sasanian Court”, *Des Indo-Grecs aux Sassanides: Données pour l’histoire et la géographie historique*, edited by R. Gyselen, s. 81–72. Res Orientales 17. Bures-sur-Yvette: Groupe pour l’Étude de la Civilisation du Moyen-Orient, 2007.
- Taberi (C.III) 1991 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, C. III* (Çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), İstanbul, 1991.
- al- Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (trans. by Theodor Nöldeke). Leiden: Brill, 1879.
- Taqizadeh 1943 Sayyed Hasan Taqizadeh, “The Early Sasanians: Some Chronological Points Which Possibly Call for Revision”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 11, No. 1, s. 6-51.
- Tolman 1908 Herbert Cushing Tolman, *Ancient Persian Lexicon and the Texts of the Achaemenidan Inscriptions*, Nashville.
- Weber 2012 Ursula Weber, “Narseh, König der Könige von Ērān ud Anērān”, *Iranica Antiqua*, 47, s. 153-302.
- Wenke 1987 Robert J. Wenke, “Western Iran in the Partho-Sasanian Period: The Imperial Transformation”, *The Archaeology of western Iran: Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest* (ed. By Frank Hole), London, s. 251-281.
- Widengren 1961 Geo Widengren, “The Status of the Jews in the Sasanian empire” *Iranica Antiqua*, 1, s. 117-162.
- Wiesehöfer 1999 Josef Wiesehöfer, *Das frühe Persien: Geschichte eines antiken Weltreichs*, Verlag, CH Beck.
- Yarshater 1971 Ehsan Yarshater, “Were the Sasanians heirs to the Achaemenids?”, *Atti del Convegno Internazionale sul Tema:*

İdeolojinin Coğrafi Tezahürü: Ērān Ud Anērān

- Yücel 2017
Zand ī Wahman Yasn (ZWY)
La Persia nel Medioevo, s. 517-533. Accademia Nazionale dei Lincei, Quaderno 160. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
Muhammet Yücel, "A Unique Drachm of Shapur I.", *Iranian Studies*, 50(3), s. 331-344.
The Zand ī Wahman Yasn: a Zoroastrian Apocalypse (Ed. and Trans. Carlo. G. Cereti) Serie Orientale 75. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. 1995.

SUMMARY

The Sasanian Empire shaped its state system with religious, historical and traditional codes from its foundation to its collapse. As the last representative of eastern mysticism in the Late Antiquity, it developed an effective system in Iranian geography for more than four centuries, and this permanent system of governance with its institutions was transmitted to the early Islamic period. The Sasanian dynasty established a tight bond with Zoroastrianism, especially during its foundation, and developed a new state system that was supported by the historical basin of ancient Iran. However, this system couldn't survive for various reasons after more than four hundred years. The Sasanian Empire, in its early days, entered into an ideological rivalry with the Roman Empire not only politically and militarily, but also on a propaganda basis. It became the eastern equivalent of Rome within half a century. It survived some crises parallel to the Roman Empire and was able to sustain military, economic and socio-political transformations with a unique policy.

The term *Ērānšahr*, which was introduced in the period of Shapur I and used as the official name of the state, not only defined both the religious and traditional Sasanian state or geography, but it was also used as the general name of the lands that remained outside of this geography connected to the imperial administration. Meanwhile, the Sasanian Empire began to define the new places it adjoined to the empire with the state's official ideology, and formulated it as *anērān*. The name of the empire was *Ērānšahr*, but its subjects were named in two separate categories as Iranians and non-Iranians. This policy strictly distinguished Zoroastrian/wah dēn (true/good religion) from non-Zoroastrians/ag-dēn (bad faith) and Iranian from non-Iranians. As the concept of *Ērān ud anērān* emerged after the campaigns of Shapur I against the Roman Empire in 242/3, especially in the east of Anatolia (i.e. the east of the Euphrates), it was suggested that this concept was invented to define the new places that the Sasanians captured in Anatolia, Mesopotamia and Syria. As far as we can follow based on coins, this distinction lasted officially until the reign of Yazdgerd II (438-457). The term *anērān* was removed from the coins minted during Yazdgerd II period, and the term *kdy* "kay / king" was used instead as a reference to the ancient Persian tradition and ideology. However, other written texts support the claim that this distinction was preserved as an idea until the end of the Sasanian Empire.

The Sasanians also determined the geographical and ideological boundaries of the new system they established. They defined these boundaries more as a historical and cultural space, supported and reinforced by ideology and propaganda, rather than a geographical area. This geography called as Ērān was both religiously and politically a powerful representative and center of the ideological construct of Sasanian monarchism. Therefore, the state system itself developed a motivation to protect this center against external military and intellectual dangers. In fact, the state ideology, which was built on religious and historical roots that embraced the empire thoroughly, had a unifying as well as a separating aspect.

The concern to preserve not only physical boundaries but also cultural, historical and religious boundaries led to an unavoidable xenophobia among the Sasanians rulers and elites. There were people from different religious beliefs such as Jews, Christians, and Manichaeans, and people from different ethnic groups within the empire. Besides, new ethnic and religious groups joined Sasanian rule with military expeditions in due course. However, all this diversity could not be integrated into the imperial system, and even the imperial administration and the old and the new components of the state, especially the religious-ethnic ones, notably diverged. This divergence and disharmony prevented the Sasanian Empire from remaining in new places and confined it to its traditional borders. The Sasanian elites had a nostalgic longing for the historical territories of the Ancient Persian/Achaemenid empire. Although this was incompatible with contemporary political conditions, these ideological arguments helped them construct a new identity. In brief, this study formulates this loop as *inward expansion/bending*. The Sasanians divided the empire's subjects into two as *ērān ud anērān* and defined them according to their ideological propaganda which was constructed and reproduced until the end of the empire.